

О ктиторској композицији у припрати цркве манастира Бање код Прибоја

МИРЈАНА ШАКОТА

Године 1933. појавио се по обиму мали, али, по резултатима, значајни прилог проф. Радослава Грујића, који се односио на тада још веома слабо познату цркву св. Николе у Бањи код Прибоја.¹ Он се тицао ктиторске композиције у припрати, боље рећи њеног неуобичајеног изгледа и садржаја. У овом чланку проф. Грујић, откривајући вредности ове сликане композиције као историјског документа, утврђује да она представља предају престола српске патријаршије, који је за живота патријарх Макарије Соколовић уступио своме братанцу, херцеговачком митрополиту Антонију. Према Грујићу, ово се збило између Ускрса и Духова 1571. године, на годишњем архијерејском сабору. Ово откриће било је многозначно за упознавање историјских околности и напора које је улагала хијерархија српске цркве, ради очувања драгоцене тековине — самосталности цркве. Неке, раније уочене, неподударности око године смрти патријарха Макарија и ступања на престо патријарха Антонија, овим су такође биле решене. Најзад, дати су и могући разлози који су навели патријарха Макарија и његове блиске сроднике, да, како је Грујић тада веровао, зазидају отворену бањску припрату и дају је живописати.

Ови закључци прихваћени су у науци и не би било разлога да се овом питању више враћа, да се нису појавиле нове, досад непознате појединости које допуњују, а у исто време и нешто мењају, у основи тачне Грујићеве резултате. Да подсетимо. На северном зиду бањске припрате приказана је композиција коју чине три личности — у средини патријарх Макарије окренут патријарху Антонију, док је иза Макарија митрополит Дионисије. Стари патријарх држи у руци инсигније — јеванђеље и митру, украшене драгим камењем и бели омофор. Осим појединачних сигнатура које их одређују као личности, целу композицију повезује натпис између њихових ликова који каже да су они ктитори „с(в)т(а)го храма сего“.²

Приликом боравка у Бањи током последњих година, од када се на цркви св. Николе обављају испитивачки и конзерваторски радови, уочила сам на западном зиду припрате, изнад излаза у трем, на испуни некадашње лунете, на неравној и унутра увученој површини, насликани свитак на којем је црним, неуједначеним словима исписан овећи текст у девет редова. Свитак је на великој својој површини оштећен, а и слова у делу очуваног натписа су на многим местима истрвена, тако да се натпис тешко чита. Но, и оно што се да прочитати довољно је занимљиво, да заслужује нашу пажњу. Основ-

на његова вредност лежи у чињеници да се он непосредно везује за ктиторску композицију, али и за цео живопис у припрати.

Овај натпис, баш због своје неразговетности није био до сада коришћен у науци.³ Поменуо га је само В. Петковић, тачно наслућујући смисао једног његовог дела.⁴ Овај натпис данас се може читати на следећи начин:

ПОНЕЖЕ СВО Е ББ ТИЫ СЛЧНЬ, ОУМЬ, И ДХХ ВЕЗНАЧЕЛЕНЬ
..... НИЕМ НИЖЕ ПРѢСТЕ]
ОТЦЬ И СЫНЬ И СТЫИ ДХХ.ЕГОЖЕ СМЬ ПОСТИГНѢТЫ НЕ МО-
ЖЕТЬ НИ СЛОВО СКАЗАТЫ НЕ МОЖЕТЬ. ПО ВѢЛИЦЕН ЖЕ
ЕГО МАСТЫ СНА БЖІТАГО
... ЫНІЕ... ПКПЬ ПѢКСКИИ СРЪВІЕМ И ПОМОРОІЮ ПАТРОІАРХ
КҪР МАКАРИЕ ПАХІДІАКОНА СВОЕГО КҪР ДІОНИСИА ХЕРОТОНІ]
И МІТРОПОЛИТЬ БЫВЬ НОВАГО ВРѢДА І ГАНѢВА И КОСОВА
ПРѢСТОЛЬ ЕМѢ ГРАЧАНИЦ(А)... ЕЛѢТЕХ ИЗІДЕ КЪ ГҪ.ЕМѢ ЖЕ
ВѢДИ ВѢ]
ЧНА ПАМЕТЬ. ИЖЕ И НАРѢЧИВЬ СВОЕ... ПАТРОІАРХѢ И ГНѢ...
ІЮ НАПИСАВЬ СІЮ ПРИПРАТѢ ЗА ЕГОВѢ ДШѢ И СВОИ
ВѢЧНИ ПОМЕНЬ. АМИНЬ ПАТРОІАРХ .... КҪР ..... РЕ.П ..... ШИ
ЕІ ЛѢТ И ПРОСТЫВСЕ]
УСТГО ..... ИГО СЪ В. .... ТОВ(?)АТИ И ПРАВИТИ МИРЫ
И ВЪСЫ АРХІЕРІИ СРЪВѢС. ....
... ТОНІА И ВЪЗВЕДЕШЕ
НА СТИ ПРѢСТА ПЕКСКИИ .....
В НЕДЕЛЮ В І СЕХ

Веома неуобичајена формулација аренге овог натписа не само да нема пандана у публикованим записима и натписима,⁵ већ су јој, на жалост, оштећени битни делови тако да ни њен смисао није довољно јасан. На срећу, експозиција натписа, то јест његов суштински део у довољној је мери очуван, те се у неким деловима потпуно, у другим делимично, може разумети.

Прва изјава садржи поруку да је „По великој милости сина божијег, архиепископ пећски Срба и Поморја, патријарх кир Макарије, овога

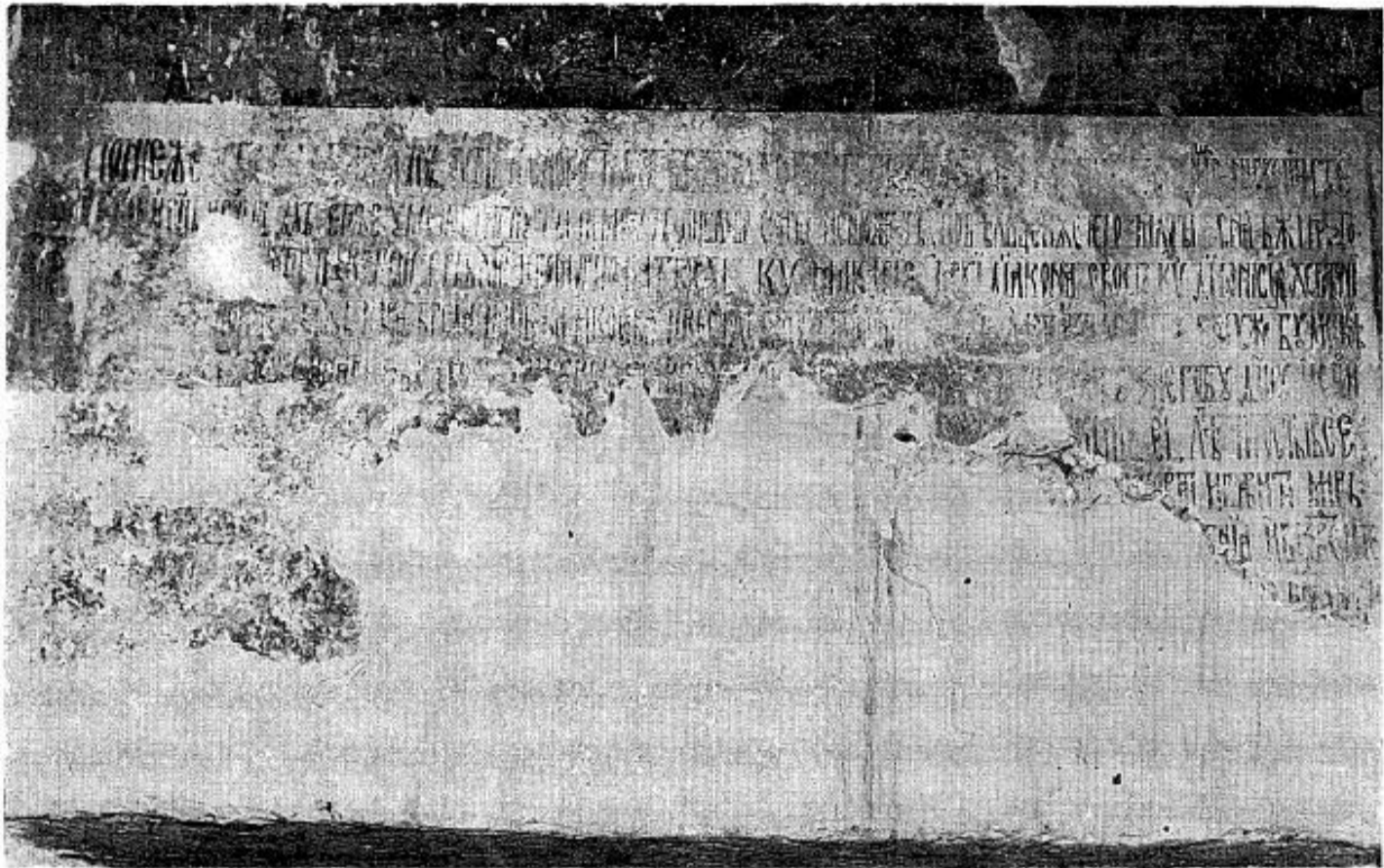
¹ Уп. *Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XII, Скопље 1933, 273—277.

² Уп. Р. Грујић, *нав. дело*, 273—275. О томе види и: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад, 1965, 90.

³ Ја сам га укратко поменула у тексту о ризници манастира Бање (предато у штампу).

⁴ *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 13.

⁵ Има више примера да натписи почињу са „Понеже убо...“, но у даљем тексту више немају никакве везе са бањским натписом. Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 388, 416, 438, 382.

ПОНЕЖЕ У БО ГЕ СІ ТЫ СІ ТУМ, О ДНІ Н СЛОВО, І ДАХІ БЕЗМЕРІАМІ, М СІ
 СІЦІ Н СІМ Н СІМ ДІХ. ЕРЖЕ У МІ ПОСТАВІТИ НЕ МОЖЕТИ СЛОВО СІАХІ НЕ МОЖЕТИ. ЛЮБ-ВАЩЕ ЖЕ НЕГО МІТИ СІА БЖІУ-Б
 ІАЕ ПІПІ ПЪКСКИН СРЪБАЕ КОРОТІЮ ПАТІАХІ КЪ МАКАРІЕ ЖАХІ ДІАКОМЪ СВОЕ КЪ ДІАКОМЪ ДЕКІЮ
 МІТРОПОЛИТЪ БЫЕ ПОВЪРІАДІА МІКЕВЪ МІКОВЪ ПРЪСТА ЕМУ ГРАЧАНЦЮ Е АЧЕ НЗІВЕ КІЮ ЕМУЖЕ БУАДІЕ
 У НА ПАМЕТІ. АЖЕ ИМАЮ НБІ СВОЕ ПІТЪРІАХУ І ГІУ ІЮ МІКЕВЪ СІЮ ПІПІАТУ ЗАСГОБЪ ДІУХ Н СІВ
 ВЪ УНІ ПОМЕНІА МІНІ ПІТІАХ КЪ РЕ П ШН, ЕІ, АЧЕ ПЛОТЪ БЕСЕ
 ВСТІО НБ СЪ ВЕДІ МОЛІТІА МІГ
 НВЪ СІА АХІ КЕРІ СРЪС ТІА Н ВЪ БЕСЕ
 ПІСТ Н ГРЪСТА ПЕКСКИН ВІАВІСІ

1. Снимак натписа на западном зиду припрате, Манастир Бања

1. Reproduction de l'inscription sur le mur occidental du narthex.

2. Калк натписа на западном зиду припрате

2. Calque de l'inscription sur le mur occidental du narthex.

архиђакона кир Дионисија хиротонисао и (овај је) био митрополит Новог Брда, Јањева и Косова. Престо му је (био) Грачаница." Из досад познатих извора знало се да је грачанички митрополит Дионисије, 1561. године, био ђакон,⁶ што је уосталом представљало логичну степену у животном путу црквеног јерарха. Овај текст, међутим, изричито каже да је Дионисије био архиђакон патријарха Макарија, тј. његов непосредни сарадник у Пећи.⁷ То је био високи ранг у црквеној хијерархији и водио је ка положају епископа, односно митрополита. Лапидарним језиком натписа, у овом тексту је

још речено да је патријарх „херотонисао" свог архиђакона Дионисија за „митрополита Новог брда, Јањева и Косова" са седиштем у Грачаници. Дионисије се у досад познатим текстовима титулише као „митрополит Грачанице,"⁸ ми-

⁶ Исто, 626.

⁷ О архиђаконима уп. Л. Мирковић, *Православна литургика I*, Београд, 1965, 70—71; С. Петковић (нав. дело, 34) је већ написао да је Дионисије био архиђакон патријарха Макарија.

⁸ *Записи и натписи*, 5617, 6353,

трополит грачанички,⁹ митрополит новобрдски,¹⁰

„ліпчаніе граччанской“ Но, овде се у титули поред Грачанице, која се помиње као седиште и Новог брда, јављају још Јањево и Косово, као допуна митрополитове интитулације, чиме се потпуније убицира подручна дијецеза митрополита Дионисија.

Иза овог у потпуности очуваног исказа, у бањском натпису су на реду даља обавештења о митрополиту Дионисију, па иако недостаје део текста, оно што је очувано давољно је јасно, тако да се смисао може појмити. Он гласи: „После пет година оде Господу (тј. умре). Нека му буде вечна памет.“

Година смрти митрополита Дионисија одавно је позната. У грачаничкој припрати, на приказу његове сахране, налази се забележена година **З. О. И.**, тј. између 1. септембра 1569. и 31. августа 1570. године.¹² С. Петковић је прочитао и део датума као:

... **Е ДНЬ.**¹³ У Цетињском родослову такође је забележена *З.О.И.* година,¹⁴ као време смрти митрополита Дионисија. Међутим у Грачаничком прологу — mineју за септембар, који се сада налази у Библиотеци ЈАЗУ у Загребу, забележен је и дан смрти *e* (тј. 15) октобар, али без године.¹⁵ Комбинацијом података, долази се до решења да је митрополит Дионисије умро 15. октобра 1569. године. Враћајући се уназад за 5 година, лако се да закључити да је његова хиротонија, о којој се у нашем натпису говори, извршена 1564. године

У даљем тексту натписа јасно се чита: „И наручив својему патријарху и господину ... ију, написав сију припрату за његову душу и свој вечни помен, амин.“ Први субјекат у овој реченици је Дионисије који је *наручио* да се *напише*, тј. ислика¹⁶ ова припрата. Име другог субјекта, односно оног коме је Дионисије наручио, није сачувано у целини. Постоје само три слова завршетка имена: „..... ију“

која одговарају именима и Макарија и Антонија. Међутим, ближе одреднице ове личности „својему патријарху и господину“ ипак утврђују о коме од њих двојице је реч. Како је Дионисије умро још 1569. године, Антоније њему није могао да буде ни патријарх ни „господин.“ Односи међу њима, веома блиски и рођачки, били су засновани на равноправној основи. То се види и из натписа на крсту, нађеном у Бањи, који је „митрополит новобрдски Дионисије“ окувао „кир Антонију всеосвештеном митрополиту херцеговачком.“ Овај крст је из 1568—69. године, тј. из последње године Дионисијевог живота.

Кад се сажме све што је речено, долази се до сазнања да је прави ктитор живописа бањске припрате био митрополит Дионисије, а извршилац његове воље патријарх Макарије. Ако пак ову чињеницу повежемо са нешто раније

изнесеном тврдњому натпису, да је Макарије хиротонисао Дионисија за митрополита, а из контекста је јасно да се то збило овде у Бањи, онда су разумљиви његови мотиви за предсмртно поручивање живописа баш у овој припрати где се свечана хиротонија морала одржати.¹⁷

Даљи ток овога натписа пружа податке ширег историјског значаја и представља његов најважнији део. На жалост, оштећења зидне површине и бојеног слоја су тако честе, да се мора, да би се могао разумети, у знатној мери надопуњавати. У њему се каже:

„Патриарх (срв-ски) кѣр (Мака)рије . . . . ши еі лѣт и простив се у с(в)етаго . . . . мго съ в . . . товати и правити миръ“

Лакуну између речи „Макарије П ... и „ши еі лѣт“ судећи по даљем тексту, налази се на месту где је писало да је Макарије управљао српском црквом 15 година. Анализа извора из XVI века, посебно оних који се односе на самог патријарха Макарија, показује да је у лакуни могло да пише „прјестолом правеши“,¹⁸ „прјестол прјеобладајеши“,¹⁹ или „прјестол прједржеши“.²⁰ Мало има вероватноће да је био употребљен термин „прјестолом светитељствујуши“,²¹ јер је текст потекао од са-

⁹ В. Мошин. *Ћирилски рукописи ЈАЗУ*, Загреб 1955, 169—170.

¹⁰ Натпис на крсту из Бање и запис у сопоћанском поменику. Уп. С. Новаковић, *Српски поменици XV—XVIII века*, Гласник СУД, књ. XLII, 1875, 35. ¹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју српског народа језик и књижевност, прво одељење књ. XVI, Београд — Сремски Карловци, 268

¹² *Записи и натписи*, 5617, 6353,

¹³ *Нав. дело*, 90, 113.

¹⁴ *Стари српски родослови и летописи*, 268.

¹⁵ В. Мошин, *нав. дело*, 169—170.

¹⁶ Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 2, Београд 1863, 118.

¹⁷ О саборима и хиротонијама у припратама уп В. Петковић, *Жича*, Старинар, 1906, 187; В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 117.

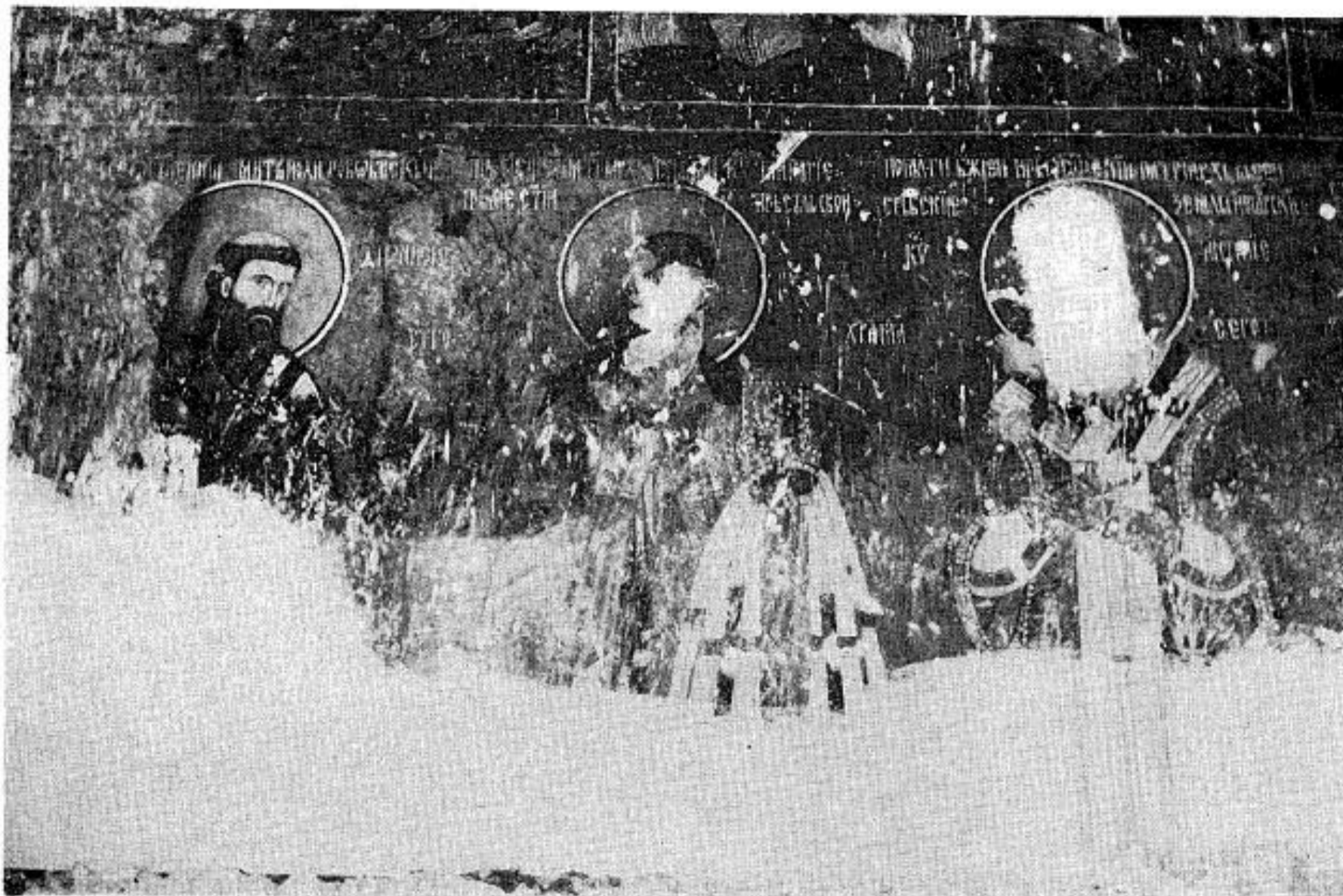
¹⁸ Ђ. Даничић, *наведено дело*, 2, 410; *Записи и натписи* 631 из 1563. године; 861 из 1594. године.

¹⁹ *Записи и натписи* бр. 6316 из 1562.; 6337 из 1567.

²⁰ *Исто*, 399 из 1508.; 451 из 1524.; 589 из 1557; 645 из 1564; 6329 из 1566.; 661 из 1567.; 742 из 1579. У време писања бањског натписа Макарије више није био патријарх и зато употребљава прошло време „правеши“, „предржеши“ или „преобладајеши“, док је у свим наведеним примерима реч о самом времену владања, тј. о садашњем времену. Међутим, у запису у каранском јеванђељу из 1608. употребљен је такође облик: ибладакш прсетолом.

О овим терминима у разним временима код Словена уопште уп. В. Ћоровић, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Глас СКА CLXXVI, Београд 1938, 160—161.

²¹ *Записи и натписи* 656, 1566 869, 1595.

3. Снимак ктиторске композиције на северном зиду припрате, Манастир Бања

3. Reproduction du tableau des fondateurs sur le mur nord du narthex, Monastère de Banja.

4. Портрет новобрдског митрополита Дионисија (дегаљ ктиторске композиције), манастир Бања
4. Portrait du métropolitain de Novo Brdo, Dionis (détails du tableau des fondateurs), Monastère de Banja

мог Макарија, па би то било нескромно и као такво неуобичајено за то време. Но, без обзира који је израз био употребљен, важно је да је речено да је Макарије као патријарх управљао српском црквом 15. година.

После овог текста, о Макарију се каже даље „и простив се у с(ве)т(а)го "Лакуна, која настаје налази се на месту објашњења где се патријарх опростио. Пошто се догађај о коме се овде говори збио у Бањи, то је очигледно писало „у светаго Николи." Иза овога настаје још већа, па тиме и теже решива празнина, но три очувана слова ипак нас упућују да је даље било наведено са киме се Макарије овде опростио. Делови очуваног текста натписа који следе дају нам за право да претпоставимо да је првобитно било написано: **всели архіереи свонни**

Овим се мисао није завршавала јер све до њеног краја, то јест до три тачке којим је он назначен, очигледно је говорено о Макарију. Сачувани одломак: „... товати и правити мир", можда би се смео допунити као „поштовати и правити мир", што би могло да се схвати у смислу који је истоветан данашњем језику,²² а у овом контексту би се односило на неку Макаријеву препоруку архијерејима када се са њима опраштао.

Трећи део натписа односио се на Антонија. И поред великих лакуна, очувани су на срећу његови капитални делови тако да се смисао

ватво је гласила „избраше" или „изабраше",²³ чиме би исказ био заокружен и смисао допуњен, тако да су сви српски архијереји изабрали митрополита Антонија и извели га на „свети престо" пећки.

Крај очуваног дела текста потпуно је јасан. Он обавештава када се тај догађај збио а то је

„**Б** (ъ) **н**ед (е) **л**ю **в**ь **ї** **с**ех тј. у недељу десетог септембра. Са овим допунама бањски натпис би гласио:

Понеже збо не (т) Б (ог) њ Ты сл (и) ч (а) нь, оумь и слово н д (с) хъ безначелень . . . . . неим ниже прѣс (вѣ) те штъць и с (и) нь и с (вѣ) тыи д (с) хъ. Егоже змь постигнѣты не можеть ни слово сказаты не можеть, по вѣлицеи же него м (и) л (о) сты с (и) на Б (о) жѣго] (арх) не (пис) к (о) пь пѣкскыи Срѣблем и Шоморію патриархъ кѣр Макариѣ архидіакона своего кѣр Дионисіа херотони (са) и митрополитъ бывъ Нового Брѣда і ианѣва и Косова прѣстолъ емѣ Грачанц (а) (послѣ) ѣ лѣтѣх изиде къ Г (оспод) с, емѣ же вѣди вѣ] чна память. Иже и нарѣчивъ свое (мѣ) патриархъ и г (осподи) нѣ (Макар) ію написавъ сію припратѣ за еговѣ д (с) шѣ и свон] вѣчни помень аминь. Патриарх (срѣбскыи) кѣр (Макар) ріе п (рѣстолом) правеши или прѣстол прѣдржеши или прѣстолом прѣвладае] ши еї лѣт и просты в се] с (вѣ) т (а) го (николы) . . . . . мго съ в (семи) архіереи своимн . . . . . (поч)товати, и правити миръ] и всь архіереи срѣбски . . . . . (изабраше) ѣи тоніа и възвѣд (е) ше] на с (вѣ) ти прѣст (о) л (ъ) пекскыи . . . . . Б (ъ) **н**ед (е) **л**ю **в**ь **ї** **с**ех (темьвриа)

Када сажмемо исходе добијене анализом овога текста, види се да је овај натпис непосредно повезан са ктиторском композицијом коју објашњава нама већ познатим, али и новим појединостима. Он садржински потпуно одговара слици на зиду, јер се излагања натписа подударāju са сликаном композицијом. Као што се композиција састоји од три личности, од којих је прва Дионисије, друга Макарије, а трећа Антоније, тако и натпис прво говори о Дионисију, затим о Макарију и, најзад, о Антонију. Новости које натпис доноси нису без значаја. Из њега се прво сазнаје да је у Бањи извршена хиротонија патријарховог архиђакона Дионисија за митрополита Новог Брда, Јањева и Косова, 1564. године. Када се тај податак упореди са чињеницом да је у истој тој припрати извршен и значајни чин предаје патријаршијског престола од свих архијереја изабраном новом патријарху, уз опроштај старог патријарха од својих подручних епископа, затим, да је неку годину раније патријарх Макарије Бањи поклоніо пар изузетно раскошних рипида, да су Бању у то време даривали и епарси других епископија, и, коначно, да су сами Соколовићи били њени нови ктитори, може се безсумње сагледати значајно место бањског манастира у животу српске цркве у то време.²⁵

МАКАРИЕ ВЪ ДІАКОНЪ НОВОГО МННКИ

5. Калк сигнатуре Макарија јерођакона, новог мученика, манастир Бања

5. Calque de la signature du Makarija jeromoine, nouveau martyr, Monastère de Banja.

Посебну занимљивост овог натписа представља податак да је митрополит Дионисије, сећајући се своје хиротоније која је свакако представљала важан тренутак у његовом животу, пред смрт оставио аманет патријарху Макарију, а ту се подразумева и материјална средства, за жи вописање припрате, где се та хиротонија и одржала. Из тога се може закључити да је место Дионисија у ктиторској композицији са свим оправдано, иако он више није био у животу кад је овај посао извршен. Патријарси Антоније и Макарије (који се помиње и у натпису изнад врата која везују наос и припрату),²⁶ сигурно су били заслужни за сликање саме цркве па су зато насловљени у овој композицији као: „Ктитори светаго места сега." Ако је црква св. Николе стајала у рушевинама од времена турске најезде па све до Макаријевих дана, за што постоје одређени показатељи,²⁷ онда се њихово ктиторство могло одразити и на поправке саме црквене грађевине али никако на затварање отворене припрате, што су ранији аутори, упоређујући је са Грачаницом, претпостављали, јер је бањска припрата и у XIV веку била затвореног типа.²⁸ Део текста који се односи на другу личност ктиторске композиције, патријарха Макарија, обавештава нас да је он био на кормилу српске цркве еї лѣтѣ тј. 15 година. Позната је и ван сваке је сумње година ступања Макаријевог на пећки престо, која се поклапа и са обновом црквене самосталности, а то је 1557. Добровољно одступање Макарија од патријар-

²³ Исто, 1, 393—394.

²⁴ Исто, 167.

²⁵ О томе види опширније у тексту „Ризница манастира Бање", поглавље „XVI век".

²⁶ Снимак публикован у Саопштењима бр. IX, Београд, 1970, сл. 5. Текст уп. *Записи и натписи* бр. 4935; В. Петковић, *Натписи и записи у српским црквама*, Старица II, 1925, 28. У овом запису, који је чишћен, откривено је још неколико фрагмената, па се међу њима може назрети и име патријарха Макарија.

²⁷ О томе види текст „Ризница манастира Бање", поглавље „XVI век".

²⁸ Ово је несумњиво утврдио арх. И. Костић, руководилац конзерваторских радова на Бањи.

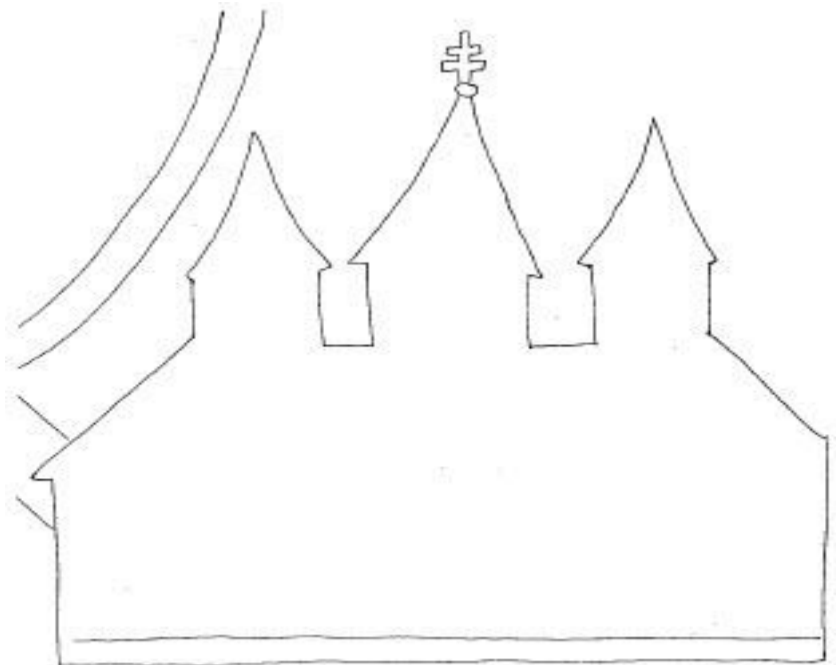
шијске власти није, досада, било дефинитивно утврђено. Р. Грујић је у своме раду закључио да је то било 1571. године,²⁹ ослањајући се, међутим, на неке посредне доказе, јер других није било. Међутим од 1557. па до 1571. године било је протекло само 14 година, а мало је вероватно да би се патријарх Макарије могао преварити у толикој простој рачуници. На срећу, у нашем натпису постоји још један податак који решава ову дилему. У његовој завршници, где се говори како су архијереји изабрали и на „свети престо пећски“ извели митрополита Антонија, каже се да је то било у недељу 10. септембра. Година није очувана, а можда није била ни написана, али није тешко израчунати да је 10. септембар пао у недељни дан баш 1572. године,³⁰ када се навршило и 15 година од Макаријевог доласка на патријаршијски престо. Ништа поуздано не супротставља се овом закључку. Један запис, који је навео проф. Грујића да предају престола стави у 1571. годину, не може бити довољно чврст аргуменат. Наиме, у једној рукописној књизи Бечке библиотеке коју једни називају „Главизник“,³¹ а други „Зборник“³² (што ће бити правилније судећи по садржају), налази се запис који, говорећи о Хиландару каме је књига у то време припадала, помиње разне недаће које

су манастир снашле године з писциноу и п. па наставља: „и вистъ великоу“ и додаје: „Сви мниѣ и два патриарха срѣпскѣю земљу садрѣжаху“³³.

Љ. Стојановић је 7080. годину превео у годину од Христа 1572, очигледно не водећи рачуна да се све то збива у *првој трећини* 7080, године, па је од ње одузимао 5508 година. Већ у Записима и натписима он се исправио и одузевши 5509. година, добио је 1571. Грујић је ово прихватио без двоумљења и на основу тога закључио да је ова „јадиковка“ која се односи на два патријарха, писана крајем, тј. после 17 децембра 1571. године и тако предају престола ставио у то време.

На жалост, нисмо у могућности да контролишемо читање ове године, јер приликом описа овог рукописа, који је дат у најновије време, не само да се не дају његови снимци, већ се записи уопште и не доносе, него се само наводи литература о њима.³⁴

С обзиром да је у запису о два патријарха дата само година од Адама и месечни датум, без године од Христа, недељног дана или паскалних елемената, не може се, ни уколико је текст добро читан,³⁵ проверити да ли је добро и писан. Из многобројних примера где се година могла контролисати, а које је навео Стојановић, види се да су писци правили грешке у писању године. Некад су то биле омашке, понекад су били у питању незнање или необавештеност. Покаткад је разлика између година од Адама и од Христа била 5508. без обзира о ком је делу године реч, а било је доста случа-

6. Калк кивота-сиона у рукама јеробакона Макарија, манастир Бања

6. Calque de la châsse-sion dans les mains du jeromoine Makarije, Monastère de Banja.

јева да је та разлика износила 5500—5518 година.³⁶

Кад се сви ови елементи узму у обзир, а пре свега нејасноћа у целом том запису, јер неке речи уопште нису прочитане, затим некоректно-

²⁹ Р. Грујић, *нав. дело*, 277.

³⁰ Израчунат је сунчани круг, па је на основу њега, добијен недељни дан нове године, тј. 1. септембар који је 1571. пао у четвртак, а 1572. у петак. Тада није било тешко израчунати да је 10. септембар 1571. пао у суботу, а 1572. у недељу. О начину израчунавања види: Љ. Стојановић, *Израчунавање датовања празновања Ускрса*, Записи и натписи VI, 214—215.

³¹ Први га је публиковао Љ. Стојановић у *Споменику III*, Београд 1890, 199 и назвао „Главизник“. Тако га зове и Грујић, *нав. дело*, 276.

³² А. Н. Яцимирский, *Описане южно-славянских и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ*, томъ I, Петроградъ 1921, 191—192; G. Birkfellner,

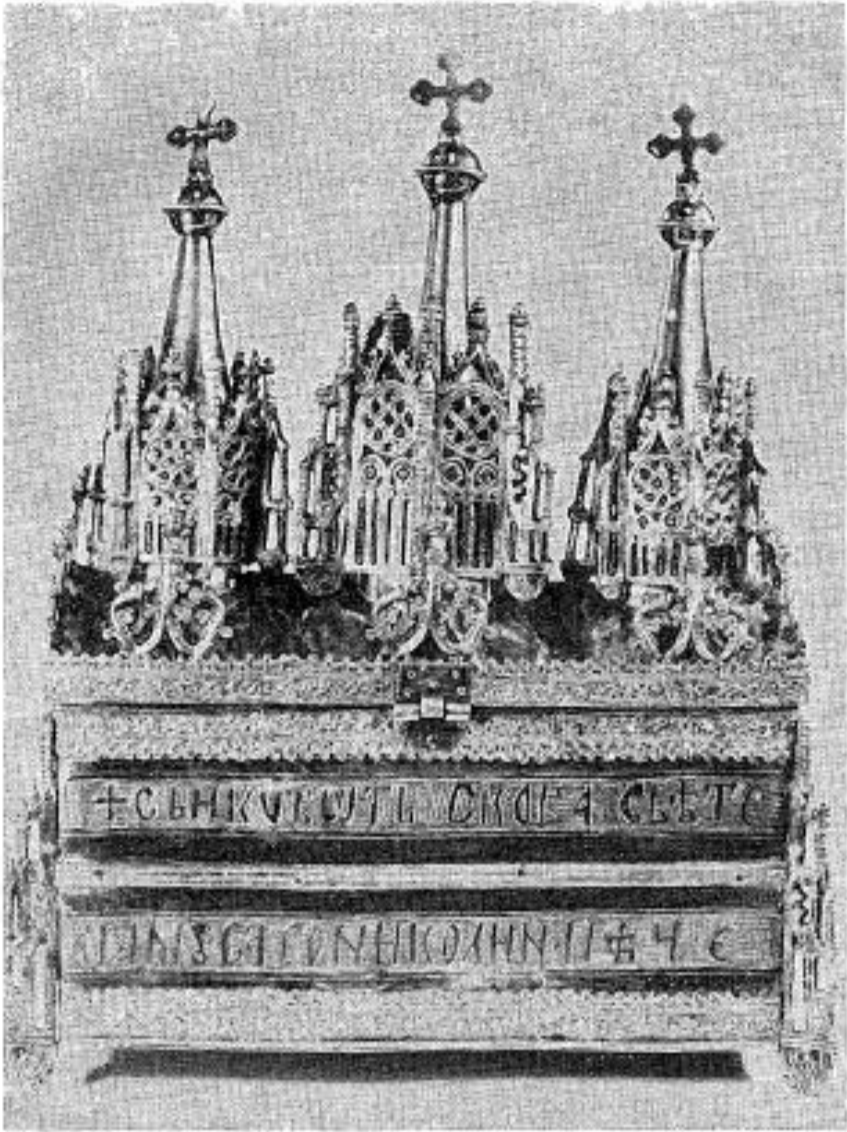
Glagolitische und Kyrillische Handschriften in Osterreich, Wien 1975, 132.

³³ Запис је публиковао Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 699, књигу називајући просто рукописом.

³⁴ Уп. G. Birkfellner, *нав. дело* 132.

³⁵ То ће бити највероватније с обзиром на ауторитет какви су били Љ. Стојановић и А. Јацимирски.

³⁶ Уп. Љ. Стојановић, *Проверавање датирања*, Записи и натписи, VI, 192—197.

7. Снимак бањског кивота из 1573. године, манастир Бања

7. Reproduction de la châsse de Banja, datant de 1573, Monastère de Banja.

сти у писању године која је без титли, што показује недовољну упућеност писара, као и чињеницу да погрешна рачунања године у начелу нису била ретка, и, с друге стране, да се у белешци чак и не каже која су два патријарха посреди, а знамо да је било и каснијих уступања престола, па према томе и двоструке владавине,³⁷ онда је јасно да се овај запис не може сматрати довољно јаким аргументом за оповргавање два подударна исказа у натпису из Бање³⁸ који навештавају да се одступање са престола патријарха Макарија и избор Антонија за српског патријарха десио 10. септембра 1572. године.

Ова, сада поуздано утврђена, година предаје престола од значаја је и за питање настанка живописа у бањској припрати. Иако је живописање овога простора, барем горњих делова, могло почети раније, али никако пре пролећа 1570. године, јер је Дионисије који га је поручио, умро у јесен тј. октобра 1569. године, његово се завршавање сигурно може ставити после предаје престола, тј. после 10. септембра 1572. године, када је ктиторска композиција могла да буде насликана и натпис исписан.

На жалост, фреске на северном зиду бањске припрате тешко су оштећене. Као што смо већ рекли, доста добро је очувана само фигура митрополита Дионисија, док је Макарије без лица, а Антоније чак и без главе. Лево и десно од ктиторске групе налазе се још четири фигуре, и то лево једна, а десно три. Досада је сматрано да је у овој поворци, осим тројице Соколовића, био приказан и епископ Никола III, као стари ктитор.³⁹ Иако је овакво резоновање логично, оно, ипак, можда није тачно. У данашњој ситуацији, када су конзерваторски радови на живопису припрате почели,⁴⁰ била сам у могућности да ове фреске посматрам изблиза и извршим читање и калкирање њихових сигнатура, па, према томе, и да прецизније идентификујем предетављене личности. Међу њима је најзанимљивија фигура западно, тј. лево од групе Соколовића, иза Дионисија. Иако је та фигура у доброј мери ишчилела, сигнатура је савршно очувана и она се чита као: **Макарије** ероднакшњ и новъи м (8) ч (€) никъ⁴¹.

Испод сигнатуре се налази текст у 11 редова сада само местимично читак, и не даје никаквих даљих обавештења. Сама фигура има лик ђакона са ореолом на глави, — окренутог на леву страну који гледа према фигури епископа Дионисија. У левој руци држи ђивот, на жалост, он је јако оштећен, али се даје сагледати да је то трокуполна црквица, у ствари са три торњића са шиљатим завршецима, као бањски ђивот.⁴² На средњем торњићу налази се крст са две попречне пречаге — тзв. патријаршијски крст.⁴³ Црквица је била сликана окером, чиме се постизао утисак злата или позлате. Ђакон у десној руци држи крај орара који је скоро сасвим ишчилео. Макарије је очигледно био

³⁷ Патријарси Герасим и Саватије; Гаврило и Максим; Максим и Арсеније III, Уп. Р. Грујић, *нав. дело* 276.

³⁸ Да је могла бити посреди и недовољна обавештеност записивача сведочи један пример који се такође односи на патријарха Макарија. Наиме, у запису из 1573. „чрнац“ Марко јеромонах каже:

„Въ та времена правѣша прѣсто омихъ пекскѣ власти патриархъ крѣ Макарию . . . .“, *Записи и натписи*, 706) иако је

у то време већ био на престолу Антоније.

³⁹ Уп. С. Петковић, *Нав. дело*, 173.; Г. Бабић, *Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријарха у зидном сликарству* (XIII—XVI в.), Сава Немањић — Свети Сава Историја и предање, САНУ Београд 1979, 334:

⁴⁰ Иако још није извршено дефинитивно чишћење фресака о којима је реч, ипак су очишћени наноси малтера и креча који су због ранијег непажљивог малтерисања покривали веће површине него што је било потребно, па тиме и фрагменте очуваног живописа. Конзерваторским радовима руководи К. Чешљар, виши конзерватор Републичког завода.

⁴¹ Г. Бабић, *нав. дело*, 334 верује да ова фигура представља епископа Николу III.

⁴² Публикован у тексту „*Ризница манастира Бање*“,

⁴³ Уп. Д. Мирковић, *нав. дело*, 172—173,

млад човек, како изгледа, потпуно без браде, са пуштеном косом низ леђа у увојцима чији су обриси смеђе боје, остало је нестало. Обучан је у стихар са уским, окером сликаним ораром на коме су слова. Цела фигура је веома оштећена, боја је испрана, а местимично се налазе каверне у подлози, настале очигледно насилним путем. Како је цео доњи слој у припрати обијен у висини колена фигура, и ђакон је сачуван само дотле. Од лика представљеног, осим обриса ништа се друго не може да разазна. Боја је у толикој мери спрана да су остали само подсликани тонови окера, печеног окера и сијене.

Како је ова фигура једина до краја зида, а окренута према средишној композицији, Предаји престола, сасвим је јасно да и она представља њен део. Немогућност читања опширног текста испод сигнатуре, лишавана нас⁴⁴ важних појединости о овој личности.

Био је насликан, као што смо рекли, са симболима ђаконства у рукама — ораром у десној и ђивотом Сионом у левој руци. Поред кадионице, ова два предмета најчешћи су ђаконски атрибути.⁴⁵ Но док се ђивот Сион у нашим старим споменицима приказује у облику квадратне кутије,⁴⁶ или пак ротонде, односно четвртасте зграде са двосливним кровом,⁴⁷ у рукама јерођакона Макарија је црквица са три шиљата торња, какве се иначе на другом месту не срећу. Овакве „сионе“ држе у рукама само ђакони на орару Григорија из Сучаве,⁴⁸ затим на орару Јона вистерника,⁴⁹ као и на епиграхиљу из Путне,⁵⁰ сви из шездесетих година XVI века, и припадају уметности Молдавије.

Сличан кивот у основним линијама јавља се и на фресци смрти Новобрдског митрополита Дионисија из 1570. године.

Наравно да се не може сматрати да је бањски сликар био под утицајем приказа на грачаничкој фресци или румунским орарима и епитрахилима, но веза између њих и Бање ипак постоји. Она је оличена у бањском ђивоту, за који се могло утврдити да представља оригинал, или реплику ђивота насталог у оквиру златарства данашњих румунских земаља.⁵¹ Његов облик, са три шиљата готичка торња, про порције и позлата сасвим се поклапају са изгледом „сиона“ у рукама јерођакона Макарија. Но како је бањски ђивот настао, према натпису, тек у другој половини 1573. године, смело би се претпоставити да је и ова композиција настала тек тада, или, можда, нешто касније. Но, то „касније“ могло би да буде само следећа, 1574. година јер је, као што је познато, патријарх Макарије умро 23. октобра 1574. године,⁵² а сигнатура патријарха Макарија која гласи:

прѣѡс (вѣ) ѡен (и) патрїархъ срѣвскїи

одаје да је у питању још увек живи, а не преминули патријарх,⁵³

Поставља се питање, ко је био јерођакон Макарије нови мученик? Сама чињеница да испред његовог имена нема придева „свети“, упућивала би на закључак да није у питању канонизовани светитељ. Међутим постоји једна личност међу такозваним новим мученицима која би околностима свога, данас познатог живота и начина смрти као и временом живљења могла да се поклопи са јерођаконом Макаријем из Бање. То је Макарије преподобни мученик,⁵⁴ светогорски монах који је као ученик бившег цариградског патријарха Нифонта, живео у Ватопеду. Желећи да постане мученик за веру Макарије одлази у Солун где међу муслиманима проповеда хришћанство. Разјарени Турци уморише га мучењем и одсецањем главе. То се збило 14. септембра 1527. године.⁵⁵

Но морамо се запитати откуда лик овог светогорског монаха у оквиру ктиторске композиције у бањској припрати? Како су у сликању ове композиције главну реч могла да имају два патријарха српске цркве а пре свега патријарх Макарије, то се лик млађег ђакона њиховом вољом нашао у оквиру ктиторске поворке. Постојећи подаци о Макарију новом мученику говоре да није позната његова националност. Како су извори о њему искључиво грчке провенијенције, смело би се претпоставити да он није био Грк, јер би се то вероватно у Грчкој знало. Каже се да је био лепог изгледа што би био још један прилог више за идентификацију са приказаним младим ђаконом у Бањи. Данас

⁴⁴ Бар за сада до дефинитивног чишћења и могућег снимања инфрацрвеном лампом.

⁴⁵ Уп. А. Василиев. Ермини. *Технологија и иконо-*
графиа, Софија 1976. 72.

⁴⁶ Охридска Св. Софија, Богородична црква у Студеници, Богородица Љевишка. О ђивотима је недавно написала студију Б. Радојковић: *Артофориони у облику цркве*, Зборник филозофског факултета XIV/1, Београд, 1979, 263—278.

⁴⁷ Првомученик Стефан и непознати првомученик у дечанској проскомидији, првомученик Стефан у капели св. Димитрија у Дечанима, ђакон Еуплос у раваничком ђаконикону итд.

⁴⁸ Gabriel Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1947, 51—52, т. CIV/3.

⁴⁹ *Исто*, 52, т. CV.

⁵⁰ *Исто*, 52—53, т. CVII.

⁵¹ Уп. „Кивот“ у тексту „Ризница манастира Бање“.

⁵² Види: Р. Грујић, *нав. дело*, 275—276 са осталом најважнијом литературом.

је тешко утврдити тачне разлоге којии су навели патријарха Макарија, да овог светогорског монаха постави у ктитарску поворку. По годинама судећи он је могао бити вршњак патријарху Макарију за кога се верује да је био хиландарски монах, чак вероватно игуман⁵⁶ пре него што је постао поглавар српске цркве. Из тога би изашло да га је Макарије могао познавати, тим пре што постоји могућност да је био човек наше крви. Није искључено да је јерођакон Макарије припадао породици Соколовић, испред чија је три члана насликан.

Рекли смо да се десно од трећег Соколовића — патријарха Антонија — налазе још две фигуре које чине везу са патроном цркве, св. Николом, у источном углу северног зида, и чија се фигура, иако у великој мери ишчилела, очуваном сигнатуром и атрибутом — јеванђељем — јасно распознаје.⁵⁷ Одмах иза патријарха Антонија налази се, исто тако тешко оштећена, фигура са ликом који је био намерно кварен, тако да нису сачувани ни најосновнији подаци о његовом изгледу. Из свега што је остало, може се схватити да је био насликан прелат у орнату св. отаца — око врата има омофор са крстовима, на плећима бели гаматион са украсима од печене умбре.⁵⁸ Десна рука је била у покрету благосиљања док је покривеном левом руком придржавао јеванђеље, толико спрано да ни на њему више нема украса. Његова глава, са дугом дводелном брадом, била је нагнута на десно раме — ка централној композицији, док је тело окренуто фронтално.

На срећу, сигнатура са леве стране представљеног делимично је очувана, у мери која омогућава да се схвати о каквој личности је била реч. Наиме, од дворедног текста, чији је први део био расапоређен лево а други десно, сачувана су следећа слова:

с (вѣ) тѣ . . . . . пекъ . . . . . Из њих се лако може разазнати да је реч о светитељу који носи епитет „пећки“.

Неколико канонизованих и неканонизованих архиепископа и патријараха српске православне цркве, који су сахрањени у Пећкој патријаршији, могу да понесу тај епитет: Арсеније I, Сава II, Јевстатије I, Данило II, Никодим и Јефрем. Сви су они насликани у Пећкој патријаршији, а већина и у манастиру Ораховици.⁵⁹ Међутим, архиепископ Никодим се налази приказан и у Будисавцима, задужбини патријарха Макарија,⁶⁰ а патријарх Јефрем још у Студеници и Грачаници,⁶¹ где су Соколовићи такође имали главну реч у настанку живописа. Својим значајем се издваја архиепископ Арсеније, наследник св. Саве, оснивач пећког манастира и градитељ цркве св. Апостола, чији је култ нарочито оживео у време Макарија Соколовића и његових наследника,⁶² па га патријарх Макарије, између осталих, даје насликати и у Будисавцима,⁶³

Поред тешко оштећене и сасвим нејасне фигуре која следи, окренута ка св. Николи, после чишћења се **Стефанъ Урош. ѿ.** и указује да је овде био насликан стари ктитор Бање, Стефан Дечански. Ако посматрамо поворку о којој смо говорили, онда се може уочити да се она креће са лева на десно, тојест са запада ка истоку, тако што су приказане личности степеневане по важности и значају у тренутку када су сликане. Сасвим у углу налази се преподобни мученик, по чину јерођакон, за њим је покојни новобрдски митрополит, иза њега следи наизглед централна личност старог, тада већ бившег патријарха. Он је окренут средишној личности целе композиције — геометријски посматрано — тадашњем патријарху. Иза њега би дошао један српски архиепископ а затим лик првобитног ктитора окренутог патрону цркве, св. Николи. До сада се сматрало⁶⁴ да је поред св. Николе био насликан дабарски епископ Никола III, саучесник у подизању Бање за време Стефана Дечанског. Како ствари данас стоје, Николе трећег нема не само на (месту предводника ктиторске поворке пред св. Николом, јер на њему несумњиво стоји сам краљевски донатор Стефан Урош III, већ у овој ктиторокој композицији у целини. Као што је већ поменуто, сигнатура поред лика између патријарха Антонија и Стефана Дечанског као и његова одећа указују да не може бити у питању епископ већ само архиепископ. За сада је тешко ухватити поузда-

⁵⁶ М. Вукићевић, *Знаменити Срби мухамеданци*, I, Београд, 1901, 46—47, 52. Б. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, Минхен, 1962, 329.

⁵⁷ Сигнатура: С(вѣ)тѣ Никола.

⁵⁸ Г. Бабић, (*н. дело* 324) је уочила да полиставрионе па према томе и гаматионе, носе архиепископи за разлику од епископа који су обучени у беле фелоне.

⁵⁹ Уп. С. Петковић, *нав. дело*, 162, 191.

⁶⁰ *Исто*, 169.

⁶¹ *Исто*, 110, 172.

⁶² О томе види: С. Петковић, *нав. дело*, 85—86.

⁶³ Уп. М. Ивановић, *Црква Преображења у Будисавцима*, Старине Косова и Метохије I, Приштина 1961, 120; Осим тога насликан је још у следећим црквама из времена после обнове Пећке патријаршије: Пећ, Студеница, Грачаница, Ораховица, Жежевица, Морача, Завала, Подврх, Благовештење у Овчару, Прасквица. Уп. С. Петковић, *нав. дело* 85—86, 162, 168, 169, 172, 191, 209, 211.

⁶⁴ И сама сам делила то уверење,

ну везу између неког од пећких архиепископа које смо напред побројали и Стефана Дечанског а у контексту заслуга пред светим Николом за изградњу или обнављање храма њему посвећеног у Бањи. Чини се ипак најлогичније да је овај архиепископ са називом пећки могао бити Данило II, пријатељ и блиски сарадник Стефана Дечанског.⁶⁵ Данило II је у време обнове Бање око 1328—29. био на престолу српске архиепископије а како сведочи запис из једног јеванђеља у манастиру св. Павла на Атосу, данас изгубљеног, који иначе представља капитални извор за историју Бање,⁶⁶ имао изведеног удела у опремању обновљене цркве св. Николе, наредивши да се за Бању испише једно јеванђеље. Толико данас можемо сазнати из једног случајно очуваног податка. Колико је Данилово учешће у овом подухвату стварно могло бити, данас се не може ништа више рећи. Можда је оно било таквог обима, да је његово обличје могло наћи места у ктиторској поворци. Поставља се питање како је патријарх Макарије дошао на идеју да постави овог великодостојника поред краљевског ктитора, и да ли је овде био насликан само као поглавар српске цркве из времена обнове или су посредством неке сада изгубљене зидне слике, нат-

писа и сл. до његових времена допрла сећања о улози великог градитеља и мецене Данила, у претходној обнови манастира Бање.

Као што се из свега што је овде изложено може да види, нови подаци добијени анализом овог, на жалост, веома оштећеног натписа и слика на северном зиду припрате, бацају нешто више светлости на историју друге велике бањске обнове, чији су иницијатори несумњиво били патријарси Макарије и Антоније и митрополит Дионисије Соколовић, као и на улогу овог манастира у њихово време. Новоутврђени датум Макаријевог напуштања кормила српске цркве, 10. септембра 1572, као и друга половина 1573. године, када је настао кивот у руци јерођакона Макарија, померају границу завршавања живописа у припрати у јесен 1573. или пролеће 1574. године, и тиме се додаје још један беоцуг у ланцу историје ове изузетне споменичке целине, који је последњих година умногоме допуњен.

⁶⁵ *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд, 1935, X—XI, 131—132. М. Васић, *Архиепископ Данило II — монах и уметник*, Београд, 1926.

⁶⁶ Уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 55; М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења IX, Београд, 1970, 23—24.

Au sujet du tableau des fondateurs dans l'église du monastère de Banja, près de Priboj

MIRJANA ŠAKOTA

En 1933, le prof. Radoslav Grujić, a confirmé que dans le monastère Banja, près de Priboj, sur le mur nord du narthex, se trouve un tableau dont la composition est unique dans la peinture murale serbe, et qu'il nous montre, comment la patriarche serbe d'alors, Makarije Sokolović, remet le trône patriarcal renoué depuis peu (en 1557), au métropolitain d'Herzégovine, Antonije. Nous basant sur des indications non pas très sûres, il a été établi que cet événement a eu lieu en 1571. Toutefois, pas plus à cette époque que plus tard, on ne prêta attention à une inscription qui se trouve sur le mur occidental du narthex audessus de la porte de sortie. Par son analyse, on a pu apprendre que cet événement s'est déroulé seulement le dix septembre 1572, et l'on y cite aussi certains détails qui éclairent plus complètement cet épisode historique.

Dans cette même inscription il est encore dit que l'exécution de cette peinture murale sur le narthex, fut commandé par le métropolitain de Novo Brdo, Dionis, qui mourut prématurément et que cet «amanet», (dernière volonté), fut accompli par le vieux patriarche Makarije Sokolović. On constata égale-

ment que cette inscription est directement rattachée à cette fresque de la remise du trône qui est intégrée dans le tableau des fondateurs qui comprend trois personnages, Makarije, Antonije et Dionis, mais elle est en même temps partie intégrante du cortège qui se dirige vers le patron de l'église Saint Nicolas, qui se trouve le dernier dans la rangée de la partie le plus à l'est du mur nord. Elle commence par des figures de personnages inconnus et du jeromoine Makarije, nouveau martyr qui a été peinte devant le tableau des fondateurs, pendant que derrière lui, à juger par la signature, l'archevêque Danilo fut peint et ensuite Le roi Uroš, qui était ancien donateur de Bagna.

Les années 1572 (10 septembre) lorsque fut effectuée la remise du trône, de même que la seconde moitié de 1573, date marquée sur la châsse de Banje, — à laquelle ressemble fortement la châsse — sion dans les mains du jeromoine Makarije, peuvent être considérées comme les dates post quem quand fut terminée la peinture du narthex de Banje, qui jusqu'ici avait été considérée comme datant de l'année 1571.